

Estudi estilístic i iconogràfic dels vitralls de la cripta del Temple Expiatori de la Sagrada Família

Antoni Vila Delclòs

Director executiu del Corpus Vitrearum Catalunya. Membre d'ICOMOS. vilavitralls@gmail.com

Resum

L'any 2009, la Junta Constructora de la Sagrada Família va encarregar-me, com a membre del Corpus Vitrearum Catalunya, un estudi i proposta de restauració dels vitralls de la cripta. D'aquest estudi iconogràfic n'havia de sortir a més, una proposta per obrar els vitralls de dues capelles que, destruïts durant la Guerra Civil, no s'hi havien tornat a col·locar.

Paraules clau: vitrall / cripta Sagrada Família / Gaudí / Vilàs.

Abstract

Stylistic and iconographic study of the stained glass windows in the crypt of the Sagrada Família

In 2009, the Construction Board of the Sagrada Família charged me, as a member of the Corpus Vitrearum Catalunya, to study and propose the restoration of the stained glass windows in the crypt. From this iconographic study also came a proposal to rebuild the stained glass windows of two chapels which had been destroyed in the Civil War and never replaced.

Keywords: stained glass window / crypt Sagrada Família / Gaudí / Vilàs.

Joan Vila-Grau, membre de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi i estudiós dels vitralls de Gaudí, en un article del *Butlletí* de l'any 2002, afirma:

“Per a Gaudí, el vitrall és un element més dels que pot disposar per a matisar i guiar la llum, per crear un determinat i sovint colpidor ambient quan creu que li cal la llum acolorida per assolir els seus propòsits”. I continuava: “La funció del vitrall en l'obra gaudiniana depèn del caràcter que vol difondre a l'edifici i el tipus de vitrall i tècnica emprada dependran d'aquest caràcter.

La relació Gaudí-vitraller, tant en l'arquitectura civil com en la religiosa, passa per dues etapes que estan condicionades pel grau d'interès que Gaudí mostra vers el vitrall i per tant per la seva participació més o menys directa en la realització de l'obra vitrallística.

En la primera etapa, la seva intervenció no sembla anar gaire més enllà del fet d'escollir el vitraller, deixant en mans d'aquest artesà, l'estil i la tècnica, reduint potser la seva intervenció al recurs del vitrall com a cloenda i al tema figuratiu o decoratiu que li semblés escaient; son exemples d'aquesta actitud acrítica els vitralls del Capricho de Comillas (1883-1885) (fig. 1) o els vitralls heràldics del Palau Güell.

Fig. 1. Vitrall d'Antoni Gaudí. Capricho de Comillas (1883-1885).

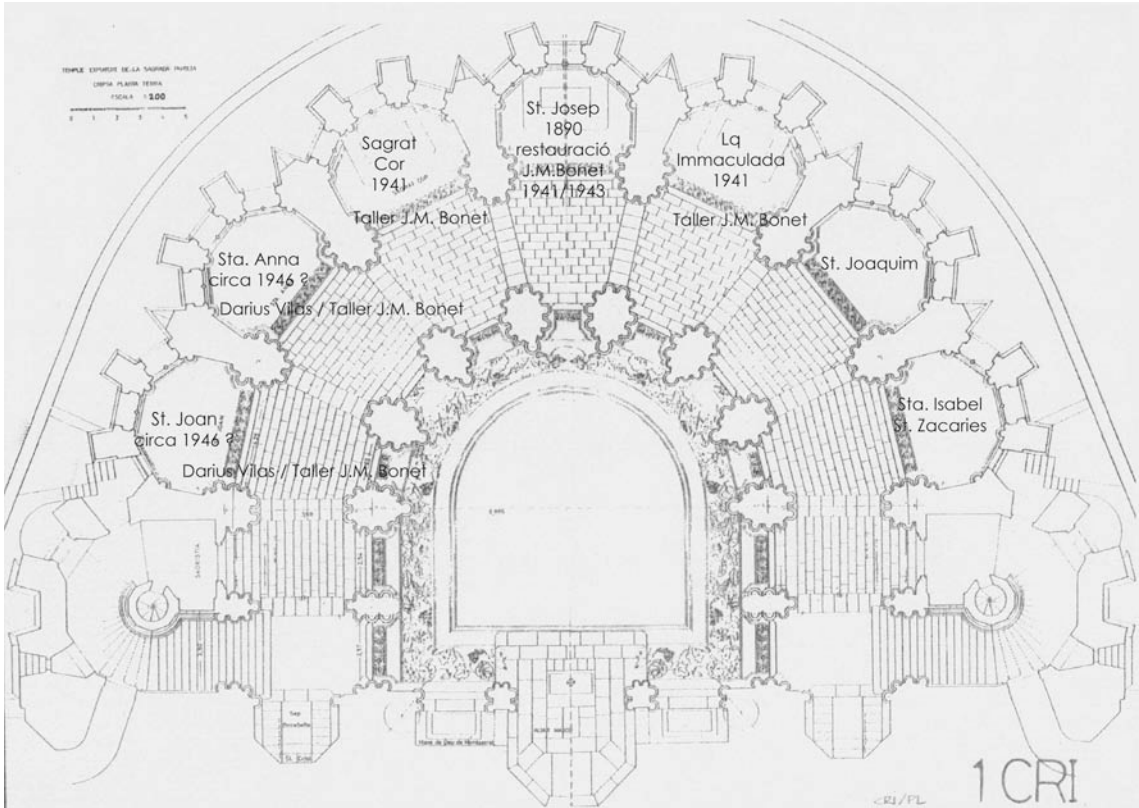

Fig. 2. Esquema de la planta de la cripta amb autors i any. © Antoni Vila.

Els vitralls de la cripta de la Sagrada Família (1885-1891), pertanyen des del punt de vista conceptual i tècnic, a aquesta primera etapa⁷¹ (fig. 2 i 3).

La segona etapa s'inicià a l'inici del segle XX, coincidint lògicament amb l'evolució de la seva arquitectura i es caracteritzà per una decidida, intensa i progressiva recerca i renovadora experimentació per arribar a un profund coneixement de totes les possibilitats expressives del vitrall en el camp de l'estètica i de la tècnica. Per aconseguir aquests propòsits calia arribar a una estreta col·laboració amb el vitraller i una autèntica simbiosi amb els artistes que farà participar en les seves exigents recerques. Els primers vitralls que podem considerar d'aquest període són, sens dubte, els de la Casa Batlló amb les seves cibles de gran format, seguits dels de Bellesguard amb l'Estel d'Orient (1900-1909), o la porta de la Casa Milà, en la qual l'estructura de ferro de la pròpia porta podria semblar que substitueix la xarxa de plom dels vitralls, i els experiments del vitrall de *La barca de Sant Pere* per

Fig. 3. Plafó del vitrall H1. Capella de Sant Josep. Fotografia: Jordi Sagalés.

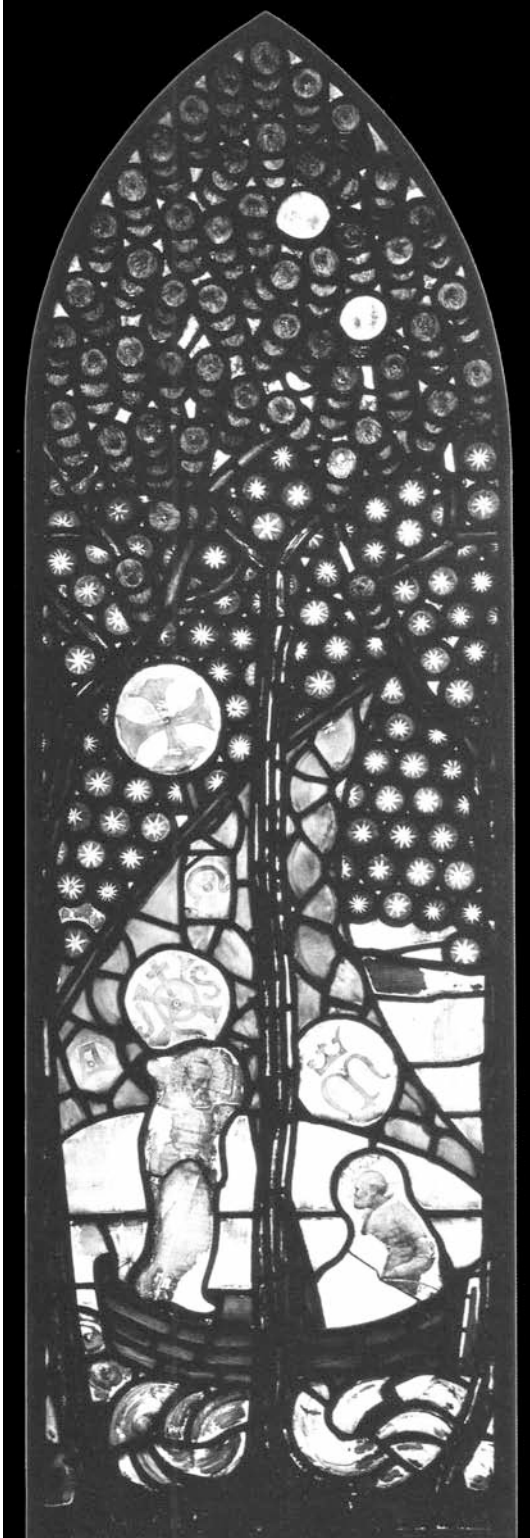

Fig. 4. Vitrall de Gaudí. Barca de Sant Pere. Catedral de Mallorca. Fotografia: Vila-Grau.

al Palau episcopal de Mallorca en el qual arriba al paroxisme en l'ús de les cibes i els vitralls per a la catedral de Mallorca amb l'ús de la tricromia (fig. 4).

Estudi estilístic i iconogràfic

Vila-Grau atribueix els vitralls de la cripta a la primera etapa, tant des del punt de vista conceptual com tècnic. “Els vitralls de la cripta de la Sagrada Família (circa 1884-1891), malgrat que Gaudí hi participà directament, dissenyant-los, prenent com a models fotografies d'infants d'un internat, pertanyen encara, des del punt de vista conceptual i tècnic, a aquesta primera etapa descrita a la introducció”.² Personalment, el situo, a més, cronològicament:

Al quadern núm. 8 de la revista *El propagador* (p. 657), amb data de desembre del 1884 hi consta: “La capilla del centro tiene construido: los tres ventanales con sus calados y esculturas así en la parte interior...” i continua “Se están elaborando los cristales de colores para los ventanales, en los que se verán representados varios ángeles tocando distintos instrumentos...”³ (fig. 5).

A la mateixa revista amb data de març del 1885, a la p. 122, diu: “En la parte superior de los tres lienzos de pared del centro se han abierto los ventanales; dos columnitas adosadas a las paredes y otra central, todas con bonitas bases y delgados capiteles, y un rosetón sobre las respectivas ojivas de los arcos que asientan en las columnitas, sostienen los cristales de colores que los forman. Es sorprendente el efecto que estos producen. Ocho ángeles de hermosas alas y brillantes vestiduras en distintas actitudes, unos en adoración profunda, otros tocando instrumentos y cantando, y los demás presentando azucenas; y tanto en el roseton como en el interior de la ojiva se lee en caracteres góticos la palabra Sanctus, eterna alabanza con que los espíritus celestes adoran al supremo Creador, lo que forma un bellissimo conjunto que embelesa y enamora...”⁴ (fig. 6).

Gaudí encarregà a un obrador desconegut (fins ara) els vitralls dels tres finestrals amb una iconografia molt definida i que es conserva parcialment en els vitralls actuals: àngels músics, àngels cantaires i àngels orants.

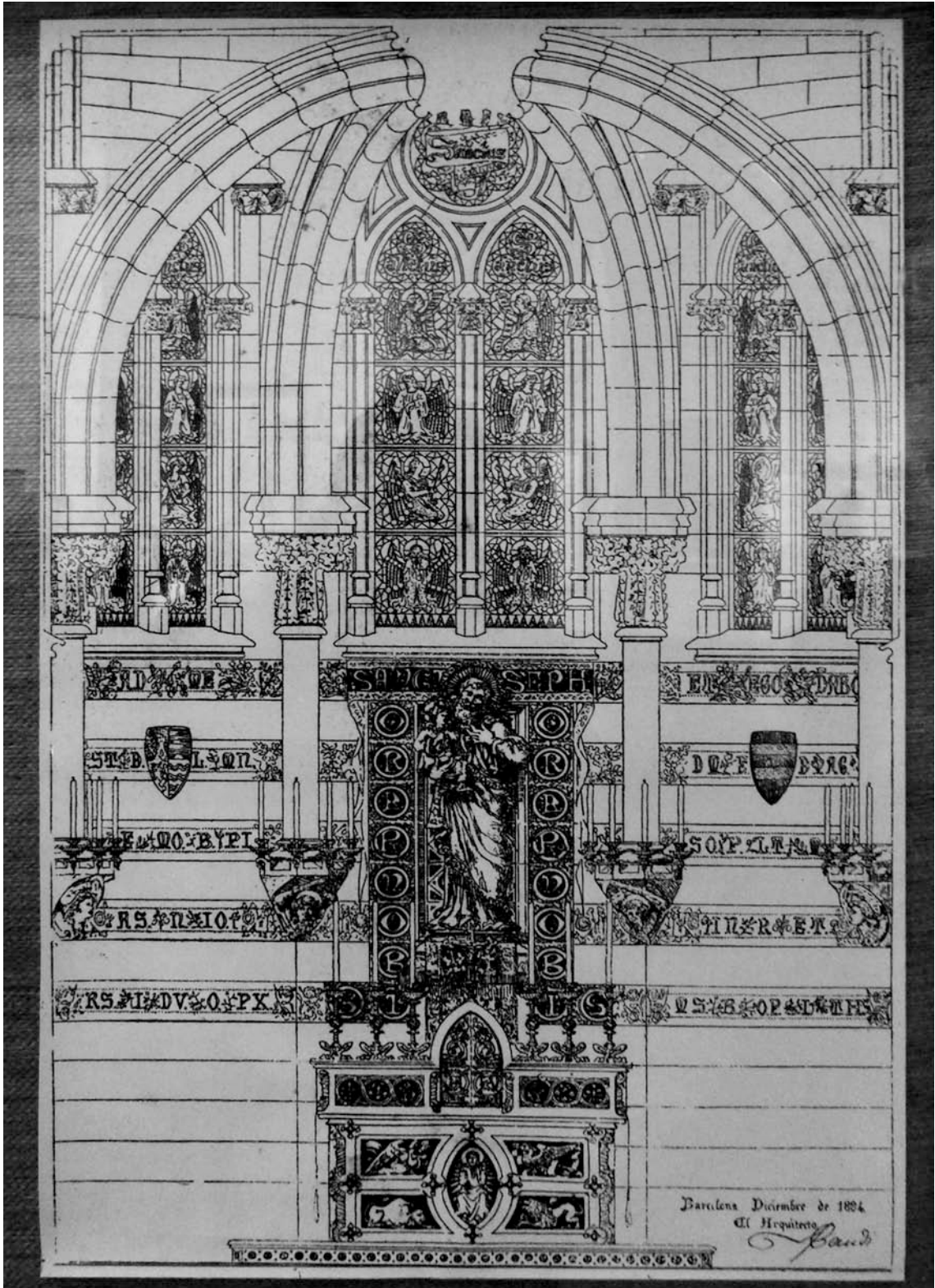

Fig. 5. Dibuix d'A. Gaudí. 1884. Museu de la Sagrada Família. Fotografia: Antoni Caminal.

Fig. 6. 1890-1910. Capella axial. Fotografia: Arxiu Sagrada Família.

*“Ocho ángeles de hermosas alas y brillantes vestiduras en distintas actitudes, unos en adoración profunda, otros tocando instrumentos y cantando, y los demás presentando azucenas; y tanto en el roseton como en el interior de la ojiva se lee en caracteres góticos la palabra Sanctus, eterna alabanza con que los espíritus celestes adoran al supremo Creador, lo que forma un bellissimo conjunto que embelesa y enamora...”*⁵

En les fotografies de 1890 a la part inferior dels vitralls hi podem apreciar sis plafons amb àngels orants, els seus immediats superiors, àngels cantaires i amb una partitura musical a les mans, i a sobre, uns àngels orant amb les mans i braços aixecats i als plafons superiors uns altres àngels en actitud d'orar i que fan una ofrena floral (assutzenes) . Coronen els vitralls els capcers de llanceta amb una forma trilobada i una “S” gran i a sota uns filacteris amb les paraules “*sanctus*”. La “O” superior que tanca la composició, hi figuren uns altres grans filacteris amb la paraula “*sanctus*”, i corresponen exactament amb la descripció que ens ha arribat d'*El Propagador*.

Cal observar que els plafons estan inserits dins d'una triple bordura de forma quadrilobada i que la composició és exactament igual en els tres vitralls, per tant podem deduir que només es feu un dibuix o cartró i que els altres vitralls eren una còpia exacta del central, tal com és possible concloure després d'analitzar molt detingudament la fotografia que es feu de la capella de Sant Josep

entre els anys 1890 i 1910. En els plafons que es poden identificar millor s'aprecia una similitud massa evident amb els seus corresponents en els vitralls dels costats. Les barretes de subjecció que s'aprecien perfectament, coincideixen al 100% i els caps dibuixats a l'estil Burne Jones, per tant molt "medievalitzants" o "vuitcentistes", coincideixen també perfectament amb els plafons dels costats (fig. 7).

Fig. 7. 1890-1910. Capella axial, comparativa plafons. Fotografia: Arxiu Sagrada Família.

El gener de 1891, tots els vitralls de la cripta ja estan col·locats; com queda reflectit a *El Propagador*: “*Están contruidos y colocados los ventanales de cristales de colores en las otras seis capillas, la de S. José los tiene ya puestos, y los de las escaleras. Forman un total de 27; tres en cada capilla y seis en las escaleras, midiendo en junto 91m50. En los de las capillas se han pintado ocho ángeles en cada una; los dos primeros en actitud de adoración, los del cuerpo inmediato superior cantando, los dos del otro cuerpo que sigue, tocando instrumentos, y los dos del último restante en posición de presentar alguna ofrenda: 168 es el número total de ángeles que adornan las capillas. En los seis ventanales de las escaleras, que es por donde reciben estas la luz, se ven vistosas combinaciones de cristales de diferentes colores, varias flores y anagramas de los nombres de Jesús, María y José*”⁶ (fig. 8).

Queda establert tant per la documentació escrita, com mitjançant la fotogràfica, que tots els vitralls de la cripta estaven instal·lats, inclosos els de les obertures de les escales i estaven obrats per un

Fig. 8. 1890-1910. Capella axial. Tot i la importantíssima restauració de després de la guerra, aquest és un dels pocs plafons originals. Fotografia: Jordi Segalés.

vitral·ler desconegut: si més no, no ha estat possible atribuir-los a ningú. Podrien ser obra dels Amigó, els Rigalt i Granell, els Oriach o els Espinagosa... En tot cas, no ens resta cap documentació ni cap llibre d'obres que ens puguin donar pistes del taller que els realitzà. Sí que podem distingir, dos estils diferents: el primer vitrall obrat el 1884, traspuava molta influència anglesa i gòtica, sobretot en la composició i en les testes dels àngels, que com ja s'ha apuntat, deixaven veure certes influències de Burne Jones.

En el primer vitrall (1884-1885) hi figuren les imatges d'àngels, llevat dels dos plafons inferiors. Aquests àngels són representats de costat, encarats l'un amb l'altre. En els dos plafons superiors els àngels oferents estaven agenollats i portaven unes assutzenes; els dos del rengle inferior estaven representats amb les mans alçades, els dos de sota són àngels cantaires amb una partitura i els dos inferiors, eren dos àngels amb les ales desplegades i de front, agenollats i en actitud orant (fig. 9).

Vitrall H1 Capella de Sant Josep			
Programa iconogràfic 1885		Programa Iconogràfic 1886-1891	
Llanceta A	Llanceta B	Llanceta A	Llanceta B
àngel amb assutzenes	àngel amb assutzenes	àngel amb palmó	àngel amb palmó
àngel orant	àngel orant	àngel amb fagot	àngel amb fagot
àngel cantant amb partitura	àngel cantant amb partitura	àngel cantant amb partitura	àngel cantant amb partitura
àngel orant frontal	àngel orant frontal	àngel orant frontal	àngel orant frontal

Tots els altres vitralls, dels quals actualment només en queden plafons en vitrall de la capella central o de Sant Josep (H1), (1886-1891) mantingueren el mateix programa iconogràfic i les mateixes característiques tècniques, però, simplificaren els plafons, és a dir, si en els més antics hi havia una triple bordura, tal com s'aprecia en les fotografies, en els vitralls posteriors ha desaparegut i els

Fig. 9. Muntatge amb ordinador del programa iconogràfic original. Antoni Vila.

Fig. 10. Capella axial. Tot i la importantíssima restauració de després de la guerra, aquest és un dels pocs plafons originals. Fotografia: Jordi Segalés.

àngels estan emmarcats “només” per una bordura. Segurament la tipologia de cares, vestits, etc., també es degueren variar, i és en aquest moment quan s’atribueix que els caps dels àngels corresponien a retrats de l’orfenat proper a la Sagrada Família (fig. 10).

Ha quedat establert que el 1891 tots els vitralls de la cripta i els de les escales que hi porten, estaven obrats i col·locats. No obstant això, actualment, a la cripta hi ha vitralls d’altres autors i el programa iconogràfic no és l’original.

Cronològicament els següents vitralls serien els de J. M. Bonet que corresponen a les capelles N.O II i NE II Sagrat Cor i de la Immaculada. Aquests vitralls es realitzaren després de la Guerra Civil, l’any 1941:

“Las bordas, que nada pudieron contra las magníficas y características torres de nuestro Templo...cebaron su odio en la cripta, tal vez porque sabian ser ella hasta entonces el verdadero recinto sagrado...” i continua, *“Y así fué como el pueblo fiel liberado por la gracia de Dios, lanzóse entusiasta y afanoso a aquello que habia sido cripta, porqué sólo ruinas y escombros, desvencijadas puertas y ventanales, sucias y negras paredes y columnatas, veían nuestros ojos, para volver a su decoro lo que nuevamente quería Dios para su morada.”* Més endavant el text continua: *“Se nos olvidaba el consignar que ha habido necesidad de limpiar, al picado, todas las paredes, techos y pilares de la cripta, y que fué preciso reponer todos los cristales, de los cuales ya algunos, los correspondientes a los ventanales de los altares del Sagrado Corazón, de San José y de la Immaculada, lo han sido ya posteriormente, de acuerdo con los primitivos, de color, que habian ostentado”*.⁷ (fig. 11).

Fig. 11. Estat de les capelles de la cripta després de la Guerra Civil. Fotografia: Arxiu Sagrada Família.

Fig. 12. Factura de la Casa Bonet per la realització de 33 plafons per els vitralls de les capelles de la cripta. Any 1940.

Veient aquestes fotografies, podem deduir sense por d'equivocar-nos que la guerra civil havia de causar estralls als fràgils vitralls de la cripta i que pocs vitralls devien quedar sencers i s'entén perfectament l'opció del taller J. M. Bonet d'agafar els fragments dels vitralls que devien quedar i recompondre almenys els tres vitralls de la capella axial, que és l'actual H1 a la capella de Sant Josep. De 21 vitralls només se'n pogueren fer tres.

El taller J. M. Bonet havia obert les portes l'any 1923, amb els dos germans Bonet al capdavant. Josep M. Bonet es formà a la casa Oriach, amb la qual col·laboraren arquitectes de renom com ara, Raspall, Jujol, o Cèsar Martinell.

Bonet, respectà però el ritme dels vitralls originals, és a dir, cada àngel amb el seu parió, però incorporà dos àngels amb sengles instruments, l'àngel amb trompeta i l'àngel amb viola, a més dels plafons florals. En documents trobats ara, es demostra que Bonet va estar assessorat en tot moment per Darius Vilàs.

Com hem esmentat anteriorment, s'han trobat les factures de Bonet de l'any 1941 per a la restauració i restitució de dos vitralls corresponents a les capelles del Sagrat Cor i de la Immaculada (N.O.II i N.E.II). La factura núm. 484 del 26 de març del 1941 per import de 6.710 pessetes correspon a 24 vidrieres pintades al foc segons dibuixos aprovats per Vilàs, 1 vidriera de 45 x 55 cm, 5 vidrieres restaurades de 45 x 55 cm i 3 de 84 cm de diàmetre (fig. 12).

L'altra factura núm. 521 del 30 de juny del mateix any, per import de 7.224 pessetes, és de 24 vidrieres segons dibuixos aprovats per Vilàs, 6 vidrieres de 45 x 55 cm (punts superiors) i 3 vidrieres de 84 cm de diàmetre que corresponen als rosetons superiors.

Fig. 13. Església Nostra Senyora del Carme. Plafó d'àngel. Vitralls de Darius Vilàs. Fotografia: Antoni Vila.

El taller J. M. Bonet col·laborà assíduament amb Darius Vilàs i els vitralls N.O-III i N.O-IV sense cap mena de dubte els podem atribuir a Vilàs. Els dibuixos, la manera de resoldre els plecs dels vestits i els claroscurs de les cares són de l'autor dels vitralls noucentistes de la Parròquia de la Mare de Déu del Carme de Barcelona –a més que Xavier Bonet, fill de Josep Maria, atribueix sense cap mena de dubte l'autoria dels vitralls de la Cripta de la Sagrada Família a Vilàs i al taller del seu pare (fig. 13).

El seu estil de marcat accent noucentista és inconfusible i molt característic, encara que els vitralls actuals de la cripta de la Sagrada Família siguin fets els anys 1945-1946.

Format a Llotja i amb estudis posteriors a París i Roma, Vilàs es distingeix més per la seva obra mural i vitrallística que per la seva pintura convencional de la seva etapa noucentista (1918-1928).

Com a muralista i vitraller, en la seva obra es manifesten influències de Maurice Denis –pintor que juntament amb Puvis de Chavannes dignificà la pintura mural i l'art litúrgic en general– i també del mexicà Ángel Zarraya (fig. 14).

Els trets que caracteritzen l'obra de Vilàs en els dos camps esmentats són l'estilització de les figures, l'ús de camps de color plans ben definits i una composició ben estructurada, així com el seu allunyament de tot realisme historicista.⁸

Fig. 14. Darius Vilàs. Pintura al fresc de l'Església de Nostra Senyora del Carme. Fotografia: Jordi Segalés.

Vilàs en l'assessorament d'aquests 12 vitralls de la cripta de la Sagrada Família, respectà el programa iconogràfic original; àngels músics, orant i cantaires, mirant-se els uns als altres, llevat dels plafons inferiors que estan mirant cap al centre de la capella. Vilàs, però, va simplificar el llenguatge utilitzant els ploms per dibuixar i canviar de colors, la

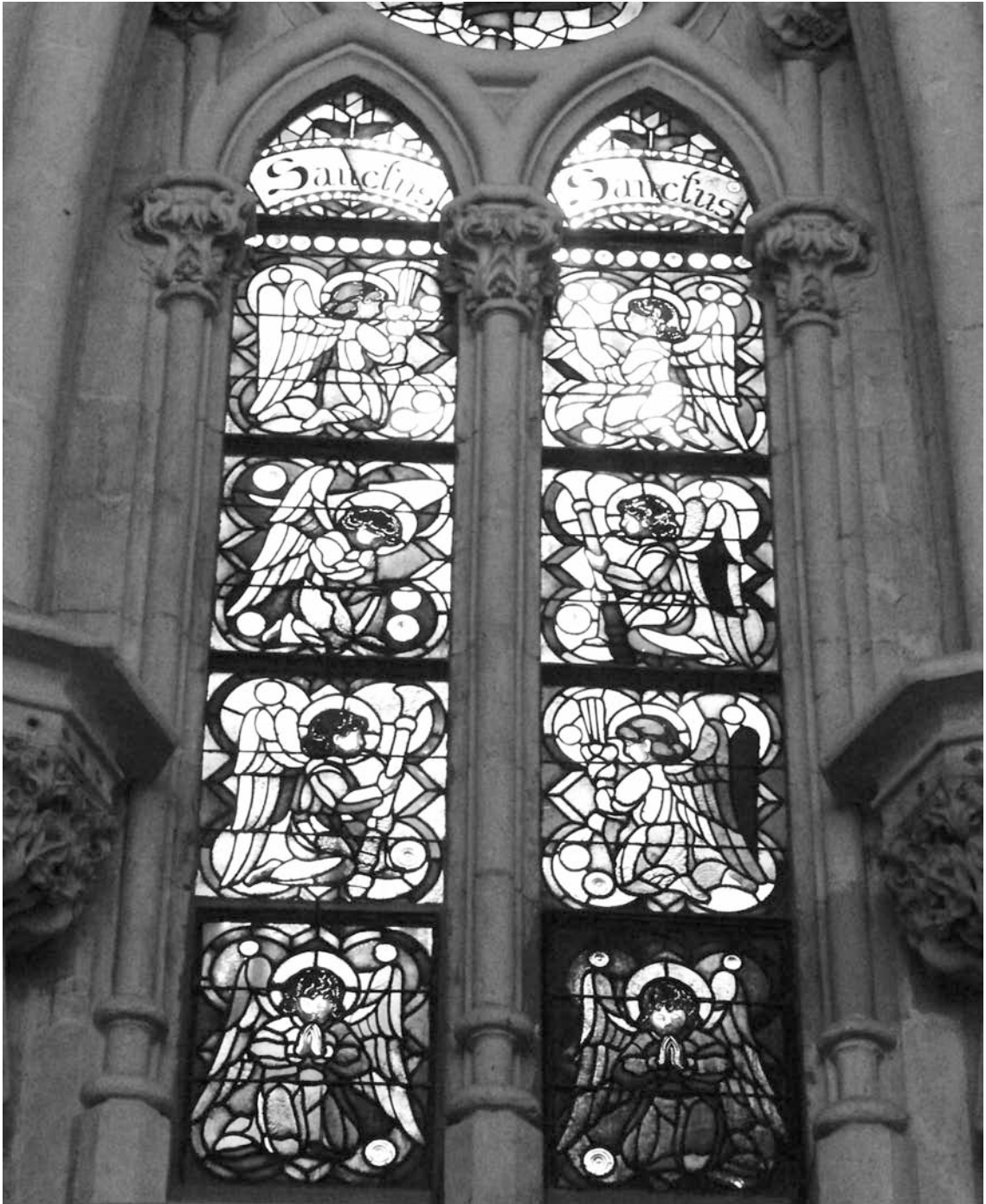

Fig. 15. Darius Vilàs. Vitralls de la Capella de Sant Joan. c. 1946. Fotografia: Jordi Segalés.

grisalla pràcticament desapareix (només es conserva en els caps) i manté la cadència dels colors, tant a les figures com ens els campers. Vilàs es reservà, però, dues capelles i en elles seguí el seu estil personal, descrit abans, per realitzar aquests vitralls de gran qualitat plàstica i artística (fig. 15).

La tècnica

Com dèiem, dels vitralls originals del 1885 no en queda cap fragment degut a la destrucció general que patí el temple durant la Guerra Civil i dels vitralls del 1886-1891, només en queden els tres caps d'àngels que es conserven a la Casa Museu Gaudí (Núm. Reg. CMG 000225):

“CMG000225a: fragment de vitrall gairebé circular representant un/a nen/a amb cabells foscos i llargs, recollits amb una cinta, de mig perfil i amb els ulls entornats, sobre fons groc” (fig. 16).

“CMG000225b: fragment de vitrall gairebé circular representant un/a nen/a amb cabells foscos, llargs, recollits amb una cinta, de perfil i amb els ulls oberts, i amb un possible instrument de vent als llavis, sobre fons groc”.

“CMG000225c: fragment de vitrall quasi circular representant un/a nen/a amb cabells foscos, llargs i ondulats, de mig front i amb els ulls oberts, sobre fons marró”; i un cap d'àngel a la capella HI, vitrall 3 plafó b4. Tota la resta, són vitralls dels anys 1941 al 1946.

Els vitralls més antics, i concretament els caps dels àngels, són fets amb mestratge i ofici. Els caps són pintats en una sola peça de vidre transparent sense textura d'aproximadament uns 20 cm de diàmetre, en què es pintà una aurèola amb groc de plata i el cap amb els cabells en el mateix vidre. La cara és dibuixada de color carnació i sobre aquest esmalt, es dibuixaren les faccions, ulls, celles, nas, boca i cabells, aquests de color marró. En dos dels caps (del museu) els personatges porten una cinta blanca al cap, també en el vitrall, i un altre àngel, fou dibuixat amb la cara entregirada i sense cinta al cap. L'aurèola d'aquest àngel és quasi de color taronja (fig. 17).

Els esmalts s'apliquen molt diluïts i hi ha diverses capes, una sobre l'altra, per donar gruix i textura als cabells, però també a les faccions de les cares. Aquestes no són dibuixades d'un sol tret, sinó

Fig. 16. Caps d'àngels originals. Casa Museu Gaudí. Fotografies: Antoni Vila.

que amb diverses pinzellades es van dibuixant els caps. Les ombres per donar volum a les faccions són treballades amb uns graellat de grisalles, amb pinzellades llargues molt diluïdes. Per reforçar els contorns es dibuixà pel revés del vidre.

Fig. 17. Cap d'àngel original. Casa Museu Gaudí. Fotografia: Antoni Vila.

Fig. 18. Vitral axial de la capella de Sant Josep. Vitral original. Fotografia: Jordi Segalés.

La resta de caps dels vitralls de la capella HI (Sant Josep), són una imitació d'aquests anteriorment descrits. Gràcies a la documentació hem pogut establir la datació exacta de la restauració dels vitralls, l'any 1941, restauració que es feu al taller dels germans Bonet i que va ser supervisada i els àngels dibuixats per Darius Vilàs. La tècnica emprada per dibuixar-los és molt semblant als originals, però hi ha una diferència significativa: si en els vitralls del 1886 els perfils de les cares estaven treballats amb diverses línies fins a obtenir el contorn ben definit, en aquests vitralls del 1941, una sola línia gruixuda marró fosc, contorna els perfils. Els ombrejats són treballats simplificant, és a dir, se simplifica la "graella" per ombrejar i apareix la grisalla llevada per reforçar els trets (fig. 18).

Els vitralls de les capelles N.O II i N.E II foren obrades per J. M. Bonet sota la direcció de Vilàs tal com ha quedat demostrat. La tècnica emprada és completament diferent; la grisalla és gruixuda, dibuixant el contorn de la cara i de les faccions: nas, ulls, orelles, boca. Els cabells també són tractats d'una manera més uniforme i la manera de fer les ombres és completament diferent. L'ús dels vidres catedrals és majoritari tant per a les cares com per als vestits. Cal aclarir que després de la guerra els tallers s'havien quedat sense vidre llis, i el vidre catedral el suplí (fig. 21).

La tècnica emprada per Vilàs en el pintat dels seus vitralls, N.O III i N.O IV és absolutament personal. Tot i que han passat vint anys entre els vitralls de la parròquia del Carme i els vitralls de la cripta de la Sagrada Família, utilitza el mateix concepte i juga amb els claroscurs per crear ombres i contrastos. Al mateix temps, Vilàs utilitza el plom per dibuixar i crear els plecs de les

Fig. 21. Vitralls realitzats per l'obrador Bonet, any 1940. Fotografies: Jordi Segalés.

Fig. 22. Plafó d'àngel orant. Darius Vilàs. Fotografia: Jordi Segalés.

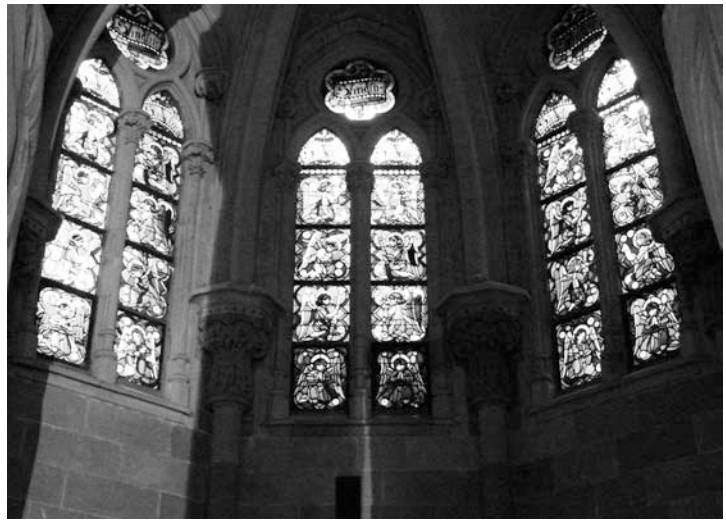

Fig. 22.I. Vitralls de Darius Vilàs, c. 1946. Fotografia: Antoni Vila.

robes, jugant amb diferents colors de blaus per accentuar les ombres, i l'utilitza per dibuixar les ales i els instruments musicals. Llevat de les cares, i en els peus, no utilitza la grisalla. Els ploms prenen un protagonisme molt important. El concepte és completament diferent i rau en la idea del vitrall que s'aplicà en el modernisme (fig. 22).

Conclusions

L'any 1884 s'encarregaren a un obrador de vitralls no identificat els primers vitralls que corresponien a la capella de Sant Josep. L'any 1885 aquest vitrall estava col·locat i als següents anys es feren tots els vitralls de la cripta així com els de les finestres que donen a les escales d'accés, acabant-los el 1891. Així quedà reflectit a la revista del temple *El Propagador*. El programa iconogràfic era molt clar: tot d'àngels músics i cantaires encarats entre si, agenollats, adorant i resant al Creador: “*Sanc-tus, Sanctus*”, o sant, sant és el Senyor...

Amb la Guerra Civil es destruïren la pràctica totalitat dels vitralls. Veient les fotografies de la mateixa revista dels anys 40 s'aprecia que la destrucció fou pràcticament total.

El 1940 s'encarregà al taller J. M. Bonet, amb la supervisió del pintor i muralista Darius Vilàs, la restauració i els nous vitralls. El 1941 es feren de nova factura els vitralls de les capelles N.O II i N.E II. El 1943 el vitrall axial, corresponent a la Capella de Sant Josep, estava restaurat i col·locat. L'any 1946 estaven fabricats i col·locats els vitralls de les capelles N.O III i N.O IV. Els feu Darius Vilàs al taller de J. M. Bonet. L'any 2010 s'obraren els vitralls de les capelles N.E III i N.E IV seguint l'estil dels obrats per Vilàs els anys 40, però col·locant els plafons segons el programa original de Gaudí (fig. 24).

Fig. 24. Vitralls de les capelles de Sant Joaquim i de Santa Isabel, 2009. Fotografia: Jordi Segalés.

Bibliografia:

- VILA-GRAU, Joan, “El vitrall en l’arquitectura de Gaudí”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi XVI,I*, Barcelona, 2002, p. 44.
- MOYA PLANA, Lluís, “Sant Josep, arrel del Temple”, *Temple*, març-abril 1986, p. 6-7.
- CARDONER BLANCH, Francesc, “Estudi arquitectònic de l’altar de St. Josep”, *Temple*, maig 1969, p. 6-7.
- RATERA, F, “Ignis Ardens”, *Temple*, febrer 1961, p. 6-8.
- RUCABADO, Ramon, “La capilla de San José”, *El propagador de la devoción a San José*, març 1946, p. 474.
- Diversos autors, *Àlbum record a Gaudí i al Temple Expiatori de la Sagrada Família*, Barcelona, 1936.
- Diversos autors, “Els vitralls noucentistes de la parròquia de la Mare de Déu del Carme”, *Full informatiu*, Parròquia Mare de Déu del Carme, Barcelona.
- *El propagador de la devoción a San José*, novembre 1943, p. 4, 7, 8.
- *El propagador de la devoción a San José*, setembre 1909, p. 261.
- *El propagador de la devoción a San José*, gener 1891, p. 12, 13.
- *El propagador de la devoción a San José*, abril 1885, p. 166,167.
- *El propagador de la devoción a San José*, desembre 1885.

NOTES

1. Joan Vila-Grau, “El vitrall en l’arquitectura de Gaudí”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, XVI, Barcelona, 2002, p. 43-51.
2. Joan Vila-Grau, *op. cit.*
3. *El propagador*, núm. 8, p. 657.
4. *El propagador*, març de 1885, p. 122.
5. *El propagador*, març 1885, p. 123.
6. *El propagador*, gener 1891, p. 13.
7. *El propagador*, novembre 1943, p. 4.
8. *Els vitralls noucentistes de la parròquia de la Mare de Déu del Carme*, Fulltò editat amb motiu de la restauració dels vitralls de Vilàs.
9. Fitxes de l’inventari-catàleg de la Casa Museu Gaudí (Núria Grau).